

РЕЦЕНЗИЯ

от д.ф.н. Анисава Любенова Милтенова, проф. в

Институт за литература, Българска академия на науките

за дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен 'доктор'

в област на висше образование **Хуманитарни науки**

професионално направление **2. 4 Теология и религия (старобългарска книжнина и химнология)**

Автор: *Димитър Александров Димитров*, докторант на самостоятелна подготовка

Тема: „Черепишкият типик (ЦИАИ 44) от XIV век в контекста на среднобългарската традиция на църковните устави”

Димитър Александров Димитров е гл. асистент в катедра “Библеистика” (2009–2011) и по-рано – ст. асистент в катедра “Свещено Писание, История на Църквата и църковно право” (2007-2009) в Богословския факултет на Софийския университет. Преди това е бил хоноруван асистент по църковнославянски език, старобългарска книжнина и химнология. Преподава същите дисциплини и днес. Научните му интереси са съсредоточени в областта на историята на църковния типик, на химнологията и на историята на славянската ръкописна традиция. Зачислен е като редовен докторант в Кирило-Методиевския научен център при БАН (2003–2007) и е отчислен с право на защита. Участва в редица конференции и научни форуми (17 на брой) и е автор 18 публикации, отпечатани в научната периодика и в сборници, които по качеството си се отличават с професионализъм и новост в проблемното поле, което той изследва.

Материалите, представени за процедурата, напълно отговарят на изискванията на ЗРАС и правилникът към него. Авторефератът отразява коректно най-важните моменти от научното изследване и неговите резултати. Приносите са формулирани точно и изчерпателно и отговарят на съдържанието на дисертацията. Приложени са три публикации по темата, съответстващи на изискванията на закона.

Дисертационният труд на тема „Черепишкият типик (ЦИАИ 44) от XIV век в контекста на среднобългарската традиция на църковните устави” се характеризира с

актуалност на тематиката и представлява задълбочен анализ на един важен средновековен български паметник, на фона на цялостната книжовна традиция от XIV в. Ръкописът съдържа Йерусалимския устав в неговата пространна версия. Проучването на Йерусалимския типик като книга, регламентираща цялостната структура на богослужението на Източната църква, е от изключително значение, тъй като определя съдържанието на целия комплекс книги, които обслужват както църковната служба, така и монашеската литература. Както е известно, първоначалните изследвания върху въвеждането и разпространението на Йерусалимския типик (сред които се откроява трудът на Алексей Пентковски, разгледан от Д. Димитров), визират т.нар. базова версия. Приема се, че базовата версия на превода е свързана по произход с дейността на книжовния кръг около стареца Йоан във Великата лавра „Св. Атанасий“ на Атон. В същото време се подчертава, че пространната версия (наречена още пространна редакция) остава непроучена и все още е непозната за науката. Обект на анализ в настоящата дисертация е именно тази версия, която несъмнено се свързва с Търновската книжовна школа през XIV в. Ръкопис ЦИАИ 44 представлява голям интерес в няколко аспекта – като ръкописна книга (от гледна точка на палеографските, и кодикологическите белези), като език и правопис (особено по отношение на литургическата терминология) и като макроструктура, сравнен с други химнографски книги (със специално внимание към отделни чинопоследования, ключови за историята на Йерусалимския типик). Не на последно място Типикът е свързан с историята на Черепишкия манастир и неговата библиотека. Дисертационният труд на Д. Димитров отговаря на тези поставени задачи с едно иновативно и методологически издържано изследване, което за пръв път въвежда цялостно във филологията и в литургиката този паметник. Темата обхваща още свидетелствата на приписките и бележките, разчетени от автора, както и широк кръг книжовно наследство, свързано с паметника. Изворовата база е обогатена със сравнителен анализ спрямо 34 ръкописа от XII до XVI в., както и с някои старопечатни издания.

Изследването съдържа увод, четири глави, заключение и приложения. В увода е анализирана съществуващата литература върху проблематиката на Йерусалимския типик, очертан е обектът на изследване и са посочени целите, задачите и методите на изследване. Научната литература по въпроса е представена изчерпателно и с необходимата обективност и критичност. От този преглед се вижда, че Черепишкият типик не е

привлякъл в достатъчна степен вниманието на специалистите. Това най-вече се вижда при оценката, която се дава на сръбската научна традиция по отношение на преводите на Йерусалимския типик и тяхното място в източноправославното богословие. От прегледа може да се заключи, че дисертантът задълбочено познава научната литература по темата и я оценява с необходимата компетентност.

Първата глава е под заглавие „Черепишкият типик в книжовното и културно наследство на Черепишкия манастир”. Целта на изследването е да бъдат събрани и проучени налични свидетелства за функционирането на манастира – бележки от ръкописни и старопечатни книги, надписи на църковна утвар. В началото е направен преглед на изследванията върху историята на манастира (Е. Спространов, Б. Цонев, Ив. Гошев, А. Василиев и др.). Вниманието на Д. Димитров е съсредоточено върху XVII, XVIII и XIX в. и изворовите сведения за живота в манастира – като монашеска обител и евентуално като скрипторий. Взети са предвид и данни за архитектурата на манастирския храм и образците от църковното изкуство. Черепишкият манастир е свързан със живота и дейността на книжовника и зографа преп. Пимен Зографски, затова податките за него заемат логично място в труда, тъй като съдържат ценни данни за историята на манастира. Дисертантът отбелязва историческите сведения, вплетени в житието на Пимен Зографски, сполучливо отделяйки агиографските топоси от историята. В заключение той изказва мнение, че манастирът е съществувал вече в началото на XVII в. Много ценна е картината на ръкописното и старопечатното наследство, свързано с Черепишкия манастир (не само от Късното средновековие, но и някои фрагменти от XIV в.), издирено и описано в пълнота в труда (с. 31–54). Приписките и бележките са разчетени и предадени много грижливо, разчитането е най-близо до оригинала, а коментарът – прецизен и компетентен. Тази извороведска част е принос на автора, като особено искам да подчертая описанието на фрагментите (папка НБКМ 1352); общо броят на издирените ръкописи е 18, а на старопечатните книги, битували в манастира – 6 броя. Това е добра основа за сравнение и догадки за произхода на Черепишкия типик, който няма аналог сред намерените ръкописи. Авторът предпазливо изказва хипотезата, че ръкописът може да е внесен отвън, от друго книжовно средище. Внимание заслужават и несъмнените данни за връзки между Етрополския манастир и Черепишкия манастир, както и с манастира “Св. Георги” (Зограф) на Света гора.

Втората глава съдържа кодикологическо, палеографско и езиково описание на Черепишкия типик. Бих искала да подчертая, че в тази част на изследването проличава много добрата подготовка на дисертанта в областта на археографията, на помощните исторически дисциплини и неговите филологически познания, което е основа за всеки специалист, който се е посветил на работа с ръкописната книга. Няма да бъде преувеличено, ако се каже, че описанието на паметника е образец в това отношение – не са пропуснати никакви важни особености, а наблюденията са обстойни и пълни. Проследени са основните палеографски параметри на кодекса, както и етапите в неговото подновяване. Въз основа на пълната характеристика на правописа на Типика, той е отнесен към образците на Търновската книжовна школа. На места особеностите са сравнени с други ръкописи и с базовата версия на Типика, която е с Атонски произход. Детайлното познаване на кодекса и професионализма на автора проличават и при предаването и анализа на приписките от ползвателите и читателите на книгата (17 на брой), като някои от тях не са отбелязани в съществуващите описания, а към други са внесени съществени корекции и уточнения.

Втората глава съдържа освен това аналитично описание на съдържанието на Черепишкия типик. Приведени са оригиналните заглавия с идентификация на текстовете и с коментар, който внася допълнителна информация за историята на текстовете. Към задълбочения преглед на съдържанието е добавен анализ на месецословната част от Черепишкия типик (с. 82–94), която свидетелства за традицията на църковния календар, отразен в този важен ръкопис. В месецословната част са добавени под съответните дати Маркови глави. Изводът на автора е, че както в общата част, така и в месецословната Типикът показва значителни различия спрямо базовата редакция (представена от ЦИАИ 201, Hierosol. 13 и др.).

Третата глава, озаглавена “Преводачески особености на Черепишкия типик” заема централно място в дисертационния труд. Задачите, които си поставя в нея авторът, са свързани със славянския превод на литургическата терминология и на някои типични лексеми, които характеризират богослужебната практика. На първо място се цели да се проследи приемствеността спрямо староизводната старобългарска традиция и да се види има ли унификация на термините. На следващо място се анализира ролята на пространната Търновска версия за налагане на практиката на Йерусалимския устав по отношение на

терминологията, тъй като четиринадесетия век е важен етап в установяването на термините, тяхната употреба и разпространение. За основа на проучването е избрана специализирана лексика, която се намира в достатъчно количество в Типика: 1) названия на компоненти на богослужението, богослужебни книги и дялове на службата (химнографски жанрове и книги, названия на части от църковната служба, богослужебни книги); 2) йерархични и манастирски църковни длъжности; 3) части на храма и неговото устройство; 4) църковни съсъди и одежди. Сравнителният метод, използван Д. Димитров по отношение на старобългарските паметници и на гръцките им аналози, е усвоен от съществуващите лексикографски проучвания и следва добрите практики на българската лингвистика. Резултатите (представени и в приложение 1, с. 113–116) са твърде показателни за състоянието на книжнината през четиринадесетия век и по-късно, когато богослужението следва Йерусалимския устав – показана е приемствеността с по-ранната практика в терминологията, изобилната синонимия, липсата на унификация и на стабилност. Изводите са аргументирано обосновани и напълно убедителни.

В тази глава е включен и компаративен анализ на химнографската форма кондак в триодната част на Черепишкия типик съответно с атонския превод на стареца Йоан, който внася нов приносен момент в дисертационния труд. Вследствие на текстологичния анализ се вижда, че кондаците в триодната част не са били превеждани при превода на Йерусалимския устав като богослужебна книга, а са били заети от вече съществуващ превод, както твърди авторът – от Постен триод от новоизведен тип, който обаче има тясна приемственост със староизводните състави. Този извод (онагледен в приложение 2) допълва вече наложени се мнения на учените, че някои химнографски жанрови форми (тропари, кондаци) имат доста консервативен характер и нямат нови преводи в историята на старобългарската книжнина, а по-скоро се подлагат на редактиране в многовековното й развитие.

Четвъртата глава съдържа сравнителен анализ на отделни чинопоследования на композиционно равнище, като чрез синхронния и диахронния анализ авторът откроява характеристиките на Черепишкия типик. Задълбочено са разгледани т.нар. Маркови глави (богослужебни указания как да се съчетават различни химнографски материали и четива от Светото писание, агиографски и хомилетични текстове при големи празници, които съвпадат), които са един от основните белези на Константинополската версия на

Йерусалимския устав. Д. Димитров установява, че в пространната версия те не са обособени в отделен раздел в ръкописа, а са инкорпорирани в един доста развит вид в месецослова и се отличават с точност и пълнота. В същата глава е направено текстологическо изследване на Чина за Умиване на нозете на Велики четвъртък, който има древен произход и не е бил обект на анализ до сега. Текстът е сравнен с Рилския типик (НМРМ 1/17) от XVI в. и лексикалните успоредици, както и съвпаденията в синтактичен план показват, че Рилският ръкопис спада към същия превод и същата редакция на Типика. Интересно е, че това чинопоследование отпада от богослужебната практика и не се включва в съвременния типик.

Нов принос съдържа проучването на историята на последованието за Успение на св. Йоан Златоуст под дата 14 септември заедно с празнуването на Въздвижение на кръста. В базовата редакция се съдържа интересна бележка за тази дата за изместването на последованието. В синаксарите, пролозите и панегириците датата за почитането на Йоан Златоуст е 13 ноември. Авторът показва как се преосмисля празнуването на паметта на популярния християнски светец в различните редакции на Типика в сравнение с календарните състави. Проследени са последованията в три различни състава – базовата Атонска редакция на стареца Йоан, Никодимовия типик и пространната редакция. Така текстологичните доказателства за пространната редакция са обогатени допълнително.

В дисертационният труд са използвани данни от над 20 ръкописа от XIII до XVII в., с които Д. Димитров работи с необходимите професионални умения и задълбочени теоретични знания. Библиографията, приложена в края, обхваща около 200 заглавия на научна литература на няколко езика. Авторът не само е работил самостоятелно върху труда, но е постигнал приносни резултати, които издават способности на един завършен и талантлив специалист по медиевистика – история на ръкописната книга, теология и филология. Дисертационният труд съдържа научни, научно-приложни и приложни резултати, които представляват оригинален принос в науката и отговарят на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ), Правилника за прилагане на ЗРАСРБ и съответния Правилник Софийския университет “Св. Климент Охридски”. Убедено давам своята положителна оценка за изследването, представено от рецензираните по-горе дисертационен труд, автореферат, постигнати резултати и приноси, и предлагам на почитаемото научно жури да присъди образователната и научна степен

‘доктор’ на Димитър Александров Димитров по специалност 2. 4 Теология и религия
(старобългарска книжнина и химнология).

Проф. дфн Анисава Милтенова

29.11.2014 г.

София